

Pavao Jonjić

Centar za istraživanje migracija
i narodnosti, Zagreb

Primljeno: 20. 12. 1984.

TEORIJSKI ASPEKTI PROUČAVANJA MIGRACIJE: KRITIČKI PREGLED LITERATURE

SAŽETAK

Prostorna pokretljivost stanovništva u žiži je interesa mnogih znanosti, te je neizostavna u izučavanju mikrosocijalnoga i makrosocijalnog razvitka društva. U izučavanju tog problema važan je odnos između čovjeka i prostora u čijoj se biti nalazi proces koji ne ostavlja samo trag ljudskog djelovanja u prostoru nego utječe i na formiranje društvenih struktura i njihovo ponašanje, te je u svojim kretanjima i djelovanju ogledalo socijalnog razvitka.

Liberalna teorija migracija izražava se komparativnom statikom koja označava marginalističku teoriju proizvodnje. Pod njezinim utjecajem izgrađen je klasični model odbijanja i privlačenja (Lee). Taj model nije dovoljno aplikativan i objašnjavajući na makroplanu. Drugi autori bavili su se stabilnošću migracijskih tokova primjenom Markovljeva lanca (Rogers) ili isplativošću migriranja analizom troškova i dobiti (Sjaastad, Schultz). U njima se međutim pojavljuje problem odabira faktora koji se primjenjuju.

Nicholson i Eisenstadt razmatrali su problem donošenja odluke o migriranju. S biheviorijalnog stanovišta Wolpert razmatra problem »konisnog mjesta« (place utility). Hoffman-Nowotny smatra da migrantska situacija izaziva strukturalnu napetost i razrađuje koncept individualne i skupne anomije.

Zbog složenosti problema migracije, te njezine prisutnosti i značenja u proučavanju socijalnih kretanja u suvremenom svijetu javlja se zahtjev za sintetiziranjem dosadašnjih spoznaja i stvaranjem cjelovite teorije koja bi bila povijesno utemeljena.

Uvod

Prostorna pokretljivost stanovništva koja se posebno intenzivira razvitkom tržišta, komunikacija i bržim informacijskim tokovima po nekim je autorima jedna od centralnih kategorija društvenih promjena.¹ Pri tome ona ulazi u središte interesa mnogih znanstvenih disciplina, te je neizostavna u izučavanju kako mikrosocijalnog tako i makrosocijalnog razvoja.

U izučavanju tog problema važan je odnos između čovjeka i prostora, a bit tog odnosa jest proces koji ne ostavlja samo trag ljudskog djelovanja u prostoru nego utječe na formiranje socijalnih struktura i ponašanja, te svojim kretanjem i djelovanjem daje sliku socijalnog razvitka. Često se ovaj proces samo segmentarno promatra ili se opisuju samo njegove posljedice (psihičke, socijalne, ekonomske, kulturne itd.) jer ga je teško obuhvatiti u totalitetu.

¹ G. Albrecht: »Soziologie der geografischen Mobilität: Zugleich ein Beitrag zur Soziologie des sozialen Wandels«, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1972.

Neki su autori pokušali uspostaviti vezu između stupnjeva socijalnog razvitka i tipova migracije, te su migracije podijelili u tri osnovna tipa: tradicionalne, industrijske i postindustrijske.²

U promatranju prostornog kretanja najvažnije je uočiti *uzrok seljenja*. Uzroci su seljenja obično raznorodni, pa su prepoznatljivi i uočljivi po nizu nezavisnih faktora. Mnogi su autori pokušavali grupirati uzroke seljenja, pa tako Albrecht³ navodi četiri empirijski provjerena uzroka:

1. ciklusi porodičnog života i »familizam«,
2. društvena mobilnost i njezine aspiracije,
3. okolina stanovanja,
4. društvena i lokalna participacija.

U uzroke seljenja možemo svrstati i neke socioekonomske činjenice: stupanj društvenog i ekonomskog razvitka, nivo zaposlenosti, socijalni pritisak, raspad socijalnih oblika i slične. Na individualnom planu mogući su uzroci: nezadovoljstvo, aspiracije, mogućnost napredovanja i slični.

Visok stupanj migracija često je povezan sa strukturalnom napetošću i promjenama društvene i ekonomske strukture, te je migracija *regulator* i *transformator* socioekonomske strukture. Kao takva ona je važan *faktor društvenih promjena* i utječe na promjenu sociokulturnih obrazaca.

Promjene koje se tako zbivaju treba promatrati u području iz kojeg »izvire« migracijski tok i u području prema kojemu je on usmjeren. Prema Goffmanu⁴ domaća zajednica ili društvo porijekla postaje »prednja regija« ili arena u kojoj se dešava predstava, a područje prema kojem se migrira jest »stražnja regija«, mjesto gdje se radi i gdje će se očuvati one slike koje postoje u izvornoj zajednici.

U ovom se radu posebice zanimamo za ekonomsku migraciju i načine njezina izučavanja, osobito u onom dijelu koji se odnosi na intraregionalnu i međuregionalnu migraciju. Polje izučavanja ovog problema preklapa se sa Kilchenmannovom shemom mikrogeografskog polja rada:⁵

Shema mikrogeografskog polja rada

Polazište:

1. Mobilitet faktora rada (interregionalni i intraregionalni)
2. Mobilitet faktora kapitala (interregionalni i intraregionalni)

Lokalizacija aktiviteta:

1. Osnovne životne funkcije (individualne, obiteljske) (skrb, rad, slobodno vrijeme, obrazovanje)
2. Uloga poduzeća
3. Polje aktivnosti domaćinstva i poduzeća
4. Model interakcije

Istraživanje širenja inovacije
Istraživanje hazarda

² L. F. Bouvier, J. J. Macisco Jr. i A. Zarate: »Toward a Framework for the Analysis of Differential Migration: The Case of Education«, u zborniku: *Internal Migration: The New World and Third World*, ur. A. H. Richmond, SAGE Studies in International Sociology, London, 1976.

³ Albrecht, op. cit.

⁴ E. Goffman: *Presentation of Self in Everyday Life*, Doubleday Anchor, New York, 1959.

⁵ A. Kilchenmann: »Operationalisierte geographische (räumliche) Interaktionsmodelle«, *Karlsruher Manuskripten zur Mathematischen und Theoretischen Wirtschafts- und Sozialgeographie*, 18, 1976.

Ekonomске (radne) migracije

Radne migracije, tj. kretanje stanovništva ili jednoga njegova dijela (grupe, sloja) kao iznajmljene radne snage, često su bile u žiži razmatranja teoretičara i istraživača koji su se bavili tržištem radne snage.

Liberalna teorija migracija zasniva se na privatnom interesu »ekonomskog čovjeka« koji nastoji maksimalizirati svoju realnu zaradu, te se privatni interes migranta poklapa s općim interesom.⁶ Takvim statičkim pristupom isključena je dinamika samog migracijskog procesa. Ona uzima u obzir samo marginalističku teoriju proizvodnje: imamo li dva područja sa zadanim kapitalom i prirodnim resursima, radna će snaga emigrirati iz područja A (s nižom proizvodnošću) u područje B (s višom proizvodnošću) dok se proizvodnost u oba područja ne izjednači, te se izgubi poticaj za daljnje emigriranje.

Ekonomski determinizam liberalne teorije ne ulazi u bit samog procesa i ne sagledava njegove posljedice, ponajprije:

- 1) promjene populacijske strukture u regiji emigracije,
- 2) gubitak radno aktivnog stanovništva u regiji emigracije,
- 3) na odabir na tržištu radne snage ne utječe regija emisije nego regija primitka,
- 4) ne emigrira dio populacije koji opterećuje regiju emigracije, nego dio populacije koji je tražen na tržištu rada u regiji imigracije,
- 5) migracija ne djeluje prema izjednačavanju razvijenosti između dvije regije nego najčešće ima negativni predznak, te povećava jaz među njima,
- 6) konačno, teško je empirijski provjeriti marginalističku teoriju proizvodnje, jer ona pretpostavlja idealne uvjete kapitala, tržišta i proizvodnje, a izostavlja niz interventnih faktora (državu, tradiciju i sl.).

Pod utjecajem liberalne teorije izgrađen je »klasični« koncept »push-pull« modela na faktorima odbijanja (*push*) i faktorima privlačenja (*pull*) pojedinih regija. Lee⁷ izgrađuje okvir modela i skupne faktore za:

- a) područje porijekla,
- b) područje odredišta (cilja),
- c) posredne zapreke,
- d) same migrante (koji su mikroanalitični i u većoj mjeri agregativni).

U formulaciji predkatornih i eksplanatornih prikaza treba u većoj mjeri odvojiti objektivne strukturalne determinante migracije, zaključiti o utjecaju tih determinanti u fazi migrantskih orijentacija i orijentacija okoline (želja za zadovoljenjem potreba, ekonomska racionalnost), te uključiti motive migranata.

Na primjeru Slovenije Silva Mežnarić⁸ pokazuje da takav pristup ne pojašnjava istraživanje u politici suvremenih ekonomskih migracija, i to s dva razloga: 1) na određenom razvojnom stupnju svaka regija koja ima veliku prostornu pokretljivost stanovništva ima veliku emigraciju, pa je zbog toga istovremeno i regija odbijanja i regija privlačenja radne snage; 2) navedeni model neupotrebljiv je u primjeru Slovenije i njezina odnosa prema imigraciji radne snage iz Jugoslavije. Slovenija je, naime, i imigracijska i emigracijska regija, a to onemogućuje upotrebu tradicionalnog ekonomskog modela migracija na radnu situaciju u njoj i na planiranje budućih kretanja. Upozorila je da su rasprave nekih ekonomista

⁶ R. T. Appleyard: »Ekonomski i neekonomski faktori u dinamici međunarodnih migracija«, *Teme o iseljeništvu*, broj 4, Zagreb, 1975.

⁷ E. S. Lee: »A Theory of Migration«, *Demography*, 3, 1966, str. 47—57.

⁸ S. Mežnarić: »Razvoj Slovenije in odvisnost od zunanjih trgov radne snage«, *Časopis za kritiko znanosti*, 37—38, Ljubljana, 1980, str. 213—227.

ukazale da je migracija kao »kritička veza« između demografskog sektora i sektora zapošljavanja daleko od toga da bi djelovala linearno i ekvilibrirajuće, pa se zbog toga pokazala potreba za redefinicijom »push-pull« modela.

»Push-pull« model primjenljiv je u mikroanalizi, na nivou istraživanja motiva i razloga kretanja pojedinca, ali je nedovoljno aplikativan i objašnjavajući na makroplanu, te ne prati u dovoljnoj mjeri dinamiku samog procesa.

Mnogi su autori pokušali sastaviti statistički model za deskripciju interregionalnih migracijskih tokova i lanaca. Tako je Rogers⁹ s pomoću modela Markovljeva lanca pokušao utvrditi može li se povećati upravljanje u interregionalnim populacijskim sistemima. Pokušao je utvrditi mogu li se objasniti tokovi na bazi historijske interregionalne populacijske distribucije. Da bi objasnio matricu rasta pokretača za interregionalne komponente populacije lančanog modela, bacio je težište na ulazne i izlazne migracijske tokove pojedinog područja, umjesto na često korišten neto migracijski saldo. Tome je dodao prijelaznu matricu migracija, u kojoj element P_{ij} pokazuje proporciju ljudi koji u određenom vremenu sele iz područja i u područje j . Na taj način Rogers prati dinamiku populacijskih kretanja kroz vremenske tokove migracija kako bi se lakše izgradila populacijska politika i utvrdila matrica rasta. Migracijski tokovi ne iščezavaju u nekoj određenoj točki vremena nego se neko vrijeme produžavaju inercijom lanca, iako su izgubili svrhu svog postojanja.

Diskusiju oko stabilnosti migracijskih tokova vodilo je više autora.¹⁰ Po njima, migracija se održava iako je izgubila logiku (ekonomsku) svog postojanja:

- a) zbog pomanjkanja informacija ili iskrivljenih informacija,
- b) učinak migracija i dojam što ga ostavljaju povratnici jači je kao potisni faktor nego što je rizik od nedobivanja posla i nesigurnost migriranja zaustavljajući faktor,
- c) stanje u području emigracije ne pruža nikakve uvjete za zapošljavanje i život ili pruža loše uvjete, te migrant prihvaća svaku alternativu kako god bila neizvjesna.

Ginsberg¹¹, napuštajući djelomično Markovljev lanac unosi i utjecaj dužine boravka u mjesto emigracije, kao poseban olakšavajući ili otežavajući faktor lančane migracije. Semi-Markovljev model posebna je varijanta Markovljeva lanca i modela kontinuiranog vremena Markovljeva procesa. To su modeli multivarijantnih vremenskih serija u kojima *promjenljive komponente* utječu jedna na drugu kao karike lanca produžavajući trajanje migracije, a ponašanje sistema postaje tokom vremena neovisno o prijašnjem razvoju. Vjerojatnost odlaska iz mjesta i u mjesto j (dakle napuštanje mjesta i) ne ovisi samo o vremenu (t) koji se odnosi na mjesto i i mjesto j nego i o vremenu (t') u kojem je osoba koja migrira boravila u mjestu i . Vrijeme boravka u mjestu odakle migrant dolazi i njegov utjecaj na migriranje naziva se efektom trajnosti stanovanja (*the duration-of-residence effect*), i taj proces u biti nije Markovljev.

⁹ A. Rogers: »A Markovian Policy of Interregional Migration«, *Regional Science Association Papers*, 17, 1965, str. 205—224.

A. Rogers: »The Multiregional Matrix Growth Operator and Stable Interregional Age Structure«, *Demography*, 3, 1966, str. 537—544.

A. Rogers, R. Miller: »Estimating a Matrix Growth Operator from Distributed Time Series«, *Annals of the Association of American Geographers*, 59, 1967, str. 751—757.

¹⁰ L. O. Stone: »Stable Migration Rates from the Multi-Region Growth Matrix Operators«, *Demography*, 5, 1968, str. 439—445.

L. Yapa, J. Wolpert: »Interdependencies of Commuting, Migration and Job Site Relocation«, *Economic Geography*, 47, 1971.

¹¹ R. Ginsberg: »Semi-Markov Processes and Mobility«, *Journal of Mathematical Sociology*, 1, 1971, str. 233—262.

R. Ginsberg: »Incorporating Causal Structure and Exogenous Information with Probabilistic Models: With Special Reference to Choice, Gravity, Migration and Markov Chains«, *Journal of Mathematical Sociology*, 2, 1972, str. 83—103.

Mikroekonomske analize često su se bavile isplativošću migriranja, tj. da li odlazak iz jednoga područja u drugo postiže traženi ekonomski učinak.

Analiza troškova i dobiti

Analiza troškova i dobiti pokušava ustanoviti je li veća dobit osnovni motiv i pokretač migriranja iz jednoga područja u drugo. Sjaastadov model¹² pokušava izračunati dobit migranta (motivacijski faktor) na osnovi razlike u zaradi u mjestu odakle je migrant migrirao i zarade u mjestu kamo migrira te troškova kretanja, kako bi se vidio utjecaj zarade na migriranje radne snage i njezin povratak u mjesto odakle je migrirala. Sjaastad je to izrazio u obliku formule:

$$M_{i-j} = \frac{(Y_d - Y_i) - T}{(1 + r)^j} N$$

gdje je,

- M_{i-j} = migracija iz mjesta i u mjesto j ,
- Y_d = zarada u q -toj godini u mjestu doseljenja j ,
- Y_i = zarada u q -toj godini u mjestu odlaska i ,
- T = trošak seljenja,
- N = ukupan broj godina u kojima se zarade očekuju,
- r = odbitak od buduće zarade.

U model povratka uključio je mogućnost zarade prema dobi i kvalifikaciji, troškove života, rizik nezaposlenosti i neekonomske faktore (psihičke, ljepša ili ugodnija životna okolina, prednost života u gradu, klimu itd.). Na taj se način mogu migracije interpretirati s pomoću okvira subjektivnog »cost-benefit« računa (računa troškova i dobiti), kako to primjerice čini Schutz.¹³

Harris i Todaro¹⁴ napravili su model radnih migracija krenuvši od pretpostavke da je odluka o migriranju uvelike determinirana pojedinačnim očekivanjem više zarade od vlastitog rada. U ruralno-urbanim migracijama očekivani prihod definiran je kao aktualni urbani prihod umnožen mogućnošću zapošljavanja. Taj je model Todaro¹⁵ izrazio oblikom:

$$\frac{\dot{S}}{S}(t) = f \left[\frac{V_u(t) - V_r(t)}{V_r(t)} \right]$$

gdje je:

- \dot{S} = neto ruralna-urbana migracija,
- S = postojeći obujam urbane radne snage,
- $V_u(t)$ = diskontinuitet prikazanih vrijednosti očekivanog urbanog realnog prihoda nekvalificiranih radnika,
- $V_r(t)$ = diskontinuitet prikazanih vrijednosti očekivanog toka realnog ruralnog prihoda na planiranoj razini.

¹² L. A. Sjaastad: »The Cost and Return of Human Migrations«, *Journal of Political Economy*, 70, 1962, str. 580—593.

¹³ T. W. Schultz: »Reflections on Investment in Man«, *Journal of Political Economy*, 70, 1962, str. 51—58.

¹⁴ J. R. Harris, M. P. Todaro: »Migration, Unemployment and Development: A Two Sector Analysis«, *American Economic Review*, 60, 1970, str. 139—149.

¹⁵ M. P. Todaro: »A Model of Labor Migration and Urban Unemployment«, *American Economic Review*, 69, 1969, str. 183—193.

Dao je i skupni oblik za sve radnike migrante:

$$V_r(O) = \int_{t=0}^n Y_r(t)e^{-rt}dt$$

gdje je:

$Y_r(t)$ = očekivani neto ruralni prihod u vremenu t ,

r = faktor odbitka koji objašnjava stupanj planirane potrošnje ruralnog nekvalificiranog radnika.

Iz toga dalje slijedi:

$$V_u(O) = \int_{t=0}^n p(t)Y_u(t)e^{-rt}dt - C(O)$$

gdje je:

$Y_u(t)$ = neto urbani realni prihod u vremenu t ,

$C(O)$ = početni utvrđeni trošak migracije i seljenja u urbana područja,

$p(t)$ = vjerojatnost postojanja modernog sektora rada u gradu u vremenu t .

Temeljni kostur modela Harris-Todaro uključuju J. Gaude i P. Peek¹⁶ u *Bicoa model*. Izrađuju koncept uštede (*reservation wage*), koji je definiran očekivanom ruralnom zaradom kojoj su pridodani troškovi odlaska. Osnovni motivacijski faktori uključeni u *Bicoa model* jesu:

- a) ruralno-urbana razlika u zaradi,
- b) prikladno obrazovanje,
- c) društvena prednost.

Pri tome treba razlikovati tri osnovne skupine ruralne populacije: velike i male poljoprivrede te bezzemljaše. Isto tako treba voditi računa o distinkciji između ruralne i urbane privrede. To je posebno važno zbog toga jer se isti kriteriji ne mogu primijeniti u svim zemljama zbog razlike u stupnju razvitka ili zbog razlika u njihovim tradicijama.

Diskusija o modelu troškova i dobiti¹⁷ zahtijeva daljnju analizu da bi se ispitalo koliko ljudi koji kane migrirati stvarno kalkuliraju analizom troškova i dobiti. Koliko je odluka o migriranju samo ekspresija pojedinca i jesu li u njoj uključeni faktori bračnog stanja, vrste i stupnja obrazovanja, položaja u dosadašnjem životu, dosadašnjeg iskustva u migriranju (faktori inercije). Takva analiza može pripomoći uočavanju strukture migracija, ali zbog brojnosti i različitosti faktora koje analiza obuhvaća potreban je njihov vrlo pažljiv odabir.

¹⁶ J. Gaude, P. Peek: »The Economic Effects of Rural-Urban Migration«, *International Labour Review*, 3, 1976.

¹⁷ A. Speare (Jr.): »A Cost-Benefit Model of Rural-to-Urban Migration in Taiwan«, *Population Studies*, 25, 1971, str. 117—131.

R. P. Shaw: »A Note on the Cost>Returns Framework on Decision to Migrate«, *Population Studies*, 28, 1974, str. 167—169.

Utjecaj položaja i udaljenosti tržišta na migracijske tokove

Djelovanje silnica tržišta rada i njihov utjecaj iskazuje se u »modelu gravitacije« i »teoriji polja«. Udaljenost radne snage od tržišta rada, komunikacije i mogućnost povratka izražavaju se u velikom broju alternativa obrazaca položaja koje se međusobno isprepleću,¹⁸ teorija položaja promatra odnos u prostoru između boravišta radne snage i pogona u kojima ona radi, te određuje gravitacijska područja pojedinih proizvodnih cjelina.

Određujući migracijske preferencije može se reći da okolina utječe na tip migriranja i snagu tokova iz jednoga područja rada u neko drugo. Hägerstrand¹⁹ ograničava obilježja okoline na individualna ponašanja kod sistematski naznačene slijedeće kategorije:

- ograničenje dometa (*capability constraints*) — tehnološki i psihološki zasnovan, npr. doseg javnog prometa,
- ograničenje dodira (*coupling constraints*) — vrijeme u kojemu dolazi do odnosa između ljudi i materijala, npr. radno vrijeme pogona,
- ograničenje autoriteta (*authority constraints*) — uvjeti ulaza, odnosi, ograničenje okoline.

Ograničenja dometa i dodira jesu ograničenja prirodnog okoliša, a ograničenje autoriteta jest ograničenje socijalne okoline. Te kategorije skupno operacionalizirane daju polje djelovanja pojedinaca i granice u kojima je njihova aktivnost zadana. Ograničenja su specifična prema položaju pojedinih grupa u prostoru i njihovim socijalnim i individualnim karakteristikama.

Neki su autori²⁰ mišljenja da je danas važnije analizirati kako postojeća poduzeća reagiraju na promjene u okolini i kako njihovo ponašanje utječe na društvena događanja. Promjena okoline sastoji se u kompleksnoj perspektivi o promjeni tržišta, njegovu položaju, cijeni i promjenama vrijednosti udjela robe na tržištu, itd.

Richardson²¹ naglašava da kapitalno intenzivna industrija, te urbana i transportna infrastruktura mijenja tradiciju, na jednoj strani, dok tradicionalna struktura prijašnjeg društva daje ekonomske i društvene karakteristike pojedinih područja na drugoj.

Da bi se odredilo gravitacijsko područje pojedinog tržišta rada treba odrediti:

- karakteristike okoline koja gravitira centru privlačenja radne snage (tip društva, ekonomiju, populacijsku strukturu, kulturne i socijalne tradicije itd.),
- karakteristike »centra privlačenja« (tip privrede, npr. radnu ili kapitalno intenzivnu privredu, populacijsku strukturu, razinu razvijenosti, kulturnu i socijalnu tradiciju itd.),
- prostornu distanciju (udaljenost mjesta rada i mjesta boravka, konfiguraciju zemljišta, prirodne prepreke itd.),
- vremensku distanciju (transportnu infrastrukturu, usklađenost radnog vremena i vremena prijevoza itd.).

¹⁸ F. E. I. Hamilton: »Models of Industrial Location«, u zborniku: *Models in Geography*, ur. R. Chorley, P. Hagget, Worchester/London, 1967, str. 361—424.

¹⁹ T. Hägerstrand: »What about people in regional science«, *Regional Science Association Papers*, 24, 1970, str. 67—87.

²⁰ G. Törnquist: »The Geography of Economic Activities: Some Critical Viewpoints on Theory and Application«, *Economic Geography*, 1977, str. 153—162.

²¹ H. W. Richardson: *Regional Growth Theory*, The McMillan Press Ltd, London, 1973.

Gravitacijsko područje nekog tržišta rada teško je odrediti, a posebice je teško dati mu neke čvršće granice, jer se zone tržišta preklapaju. Možemo reći da postoje dva dijela nekog tržišta rada:

- 1) centralno, »dominantno« područje (gdje većina radnika sudjeluje na nekom tržištu rada),
- 2) periferno područje (gdje druga tržišta rada imaju podjednak ili veći utjecaj).

U dominantnom gravitacijskom polju tržišta rada uglavnom prevladavaju dnevne migracije radne snage, dok drugi oblici migracija (tjedne, mjesečne i sl.) prevladavaju u perifernom području gravitacijskog polja.

Odluka o migriranju i ciljna migracija

Često se u teorijama prostorne mobilnosti radne snage²² kreće od pretpostavke da ekonomski motiv dominira odlukom o migriranju. Različite percepcije i razvoj situacije na tržištu utječu na mogućnost migriranja, ali ne mogu reducirati individualne mogućnosti čovjeka koje su i ekonomski i praktički ograničene.

Temelj Nicholsonove definicije migracije,²³ izražen u modelu odlučivanja, jest kretanje s jednoga mjesta na drugo, što u biti znači preseljenje. Iako je odluka rezultanta usporedbe između dvaju mjesta, odlučivanje u sebi uključuje i neka druga obilježja. Zbog potrebe redefiniranja koncepta migracije sa stanovišta odluke kao *rezultante* uz uključivanje i nekih drugih obilježja Nicholson uvodi pojam »*niche*« ili pojam prikladnog mjesta, uzet iz socijalne antropologije. Pojam »*niche*« definira slično Barthu²⁴ — kao »točku u kojoj (neki pojedinac) želi uživati svoju okolicu«. Prema tome, da bi osoba postala migrant treba da donese odluku (o jednoj ili više točaka) o prikladnom položaju, pri čemu je vjerojatnije da će jedna promjena izazvati i druge. Može se pretpostaviti da će razmatranje mogućih posljedica utjecati na donošenje odluke. Definiranje odluke na taj način (kretanje ili nekretanje) nezavisna je varijabla, dok je zavisna varijabla odluka o prikladnu položaju, stanovanju, zaposlenju i društvenom životu.

Eisenstadt²⁵ izgrađuje model »triju faza« donošenja odluke o migriranju:

1. faza: poticaj da se emigrira (potrebe ili sklonosti koje tjeraju ljude da prelaze iz mjesta u mjesto),
2. faza: društvena struktura stvarnog migratornog procesa (fizički prijelaz iz prvotnoga društva u novo),
3. faza: uključenje u socijalni i kulturni okvir novoga društva.

Bihevioristički koncept istraživanja motivacije i donošenja odluke o migriranju²⁶ razmatra problem »korisnog mjesta« (*place utility*), ulogu resursa okoline, životne faze, utjecaj teorije polja na potražnju, utjecaj sredstava informiranja i same informacije o radu, mogućnosti iščekivanja i konačna odluka. Dis-

²² J. B. Lansing, E. Mueller: *The Geographical Mobility of Labor*, Survey Research Center, University of Michigan, Ann Arbor, 1967.

²³ B. Nicholson: »Je li migratorna odluka odluka o migriranju«, *Sociologija sela*, broj 69/70, 1980, str. 135—147.

²⁴ F. Barth (ur.): *The Role of the Entrepreneur in Social Changes in North Norway*, Universitetsforlaget, Oslo, 1963, str. 5—10.

²⁵ S. N. Eisenstadt: *The Absorption of Immigrants*, London, 1954.

²⁶ J. Wolpert: »Behavioral Aspect of the Decision to Migrate«, *Regional Science Association Papers*, 15, 1965, str. 159—169.

L. A. Brown, E. G. Moore: »The Intra-Urban Migration Processes: A Perspective«, *Geografiska Annaler*, 52, 1970, str. 1—13.

kutira o utjecaju percepcije na ponašanje pojedinca i pokušava odrediti njegov akcijski prostor.

Migracije se često promatraju kao određeno ljudsko djelovanje, te odgovaraju Weberovu modelu društvene akcije koja »može da bude određena: 1. ciljnom racionalnošću (*zweckrational*): kad se čovjek ponaša u skladu s okolnostima vanjskog svijeta i očekivanjima drugih ljudi i kada se koristi tim očekivanjima kao »uvjetima« ili »sredstvima« za postizanje vlastitih ciljeva kojima se racionalno teži, 2. vrijednosnom racionalnošću (*wertrational*): kad se svjesno vjeruje u etičku, religijsku ili bilo kakvu drugu apsolutnu vrijednost nekog određenog promatranja, zbog toga što je ona takva i nezavisna, 3. afektivnošću (*affektuel*), osobito emocionalnošću (*emotional*): kad se ponaša u skladu s aktualnim afektivnim i duševnim stanjem, 4. tradicionalnošću (*traditio-nal*): kad se ponaša u skladu s ustaljenim navikama.«²⁷

Koncept migracija s posebnim ciljem (*target migration*) odgovara Weberovu ciljno racionalnom društvenom činjenju. Neki su autori²⁸ pokušali odrediti *ciljnost* migracija istražujući razne oblike cirkularnih migracija (s redovitim povratkom, s povremenim povratkom i sl.).

Cilj koji migrant želi ostvariti odlaskom u drugu socijalnu sredinu može tokom migracije biti zamijenjen ili dopunjen nekim drugim ciljem (ciljevima) i utjecati na dužinu boravka u mjestu rada.²⁹ Tada možemo govoriti o *supstituciji* i *sumiranju* ciljeva. Do toga dolazi zbog nemogućnosti da se ostvari prvotni cilj (ciljevi), zbog promjene objektivnih okolnosti u mjestu rada (manja ili veća zarada, stambeni problem, promocija ili gubitak posla i sl.), zbog promjene bračnog stanja, nekih novih okolnosti u obitelji (rođenja djeteta, smrt nekog člana obitelji i sl.), novostečene navike i potrebe, promjena načina života i dr.

U određivanju cilja migracije ulogu imaju dva vrlo važna čimbenika:

- a) migrantska preferencija: kojim ciljevima migrant teži (ekonomskim, socijalnim i sl.),
- b) migrantska predodžba: gdje i na koji način te ciljeve misli postići.

Promjena ciljeva koje migrant želi postići ovisi i o tome koliko se migrantove težnje i predodžbe podudaraju sa stvarnom situacijom u njegovoj novoj »migrantskoj okolini«. Mora se uz to uzeti u obzir koliko je njegov odlazak izazvan ekonomskom prisilom (nezaposlenošću, siromaštvom), a koliko ekonomskom promocijom (lakšim poslom, bolje plaćenim radom i slično). Iz toga proizlazi da možemo govoriti o prisilnim i dobrovoljnim ekonomskim migracijama, gdje jedni u svojoj predodžbi imaju »sliku o mjestu rada«, a drugi »sliku lakšeg i boljeg načina života«.

Migrantska subkultura i život u novoj sredini

Niz autora bavilo se problemom života i snalaženja migranata u novoj sredini. Prije svega postavlja se pitanje na koji se način pojedinac prilagođuje novoj kulturnoj i novoj društvenoj okolini. Problem adaptacije³⁰ ovisi o nizu faktora koji utječu na mogućnost prilagodljivosti pojedinca na novu situaciju.

²⁷ M. Weber: »Wirtschaft und Gesellschaft«, 4. neu herausgegebene Auflage, besorgt von Johannes Winckelmann, Tübingen, 1956, str. 1033.

²⁸ J. Conell: B. Dasgupta, R. Laisley, M. Lipton: Migration from Rural Areas: The Evidence from Village Studies, Delhi, 1976.

²⁹ P. Janjić: »Socijalizacija djece koja su živjela u inozemstvu«, *Migracije*, broj 11—12, 1983, str. 244—251.

³⁰ W. Barrie: The Cultural Integration of Immigrants, UNESCO, 1959.

J. A. Casaco: »The Social Function of the Slum in Latin America: Some Positive Aspects«, *America Latina*, 3, Rio de Janeiro, 1969, str. 87—111.

V. Cesareo: »Immigrati e associazionismo volontario«, *Studi emigrazioni*, 7, 1966, str. 29—50.

To su:

- karakteristike pojedinaca (spol, starost, stupanj obrazovanja),
- prostorna udaljenost mjesta stanovanja i mjesta rada,
- kulturna distancija »izvornog kraja«, i novog mjesta boravka,
- brojnost skupine iz »izvornog kraja«,
- broj članova obitelji u novom mjestu boravka,
- vrsta posla,
- način i brzina rješavanja osnovnih životnih potreba (stanovanje, prehrana, materijalna sigurnost).

Hoffmann-Nowotny³¹ polazi od teze da migrantska situacija stvara strukturalnu napetost, koja izaziva kako individualnu tako i grupnu anomiju, koja se odražava kao:

- anomija s dubokim stupnjem strukturiranja,
- individualna anomija (vezanost za karizmatičkog vođu, srednji stupanj strukturiranja),
- anomija klasične ljevice (identifikacija s klasom, svjesnost, visok stupanj strukturiranja),
- kolektivna anomija (identifikacija s klasom na vrijednosnom konsenzusu globalnog društva).

Problem koji se često ističe jest način i pokušaj integracije u novo društvo. Prema Eisenstadtu³² migrant već u svom prvotnom društvu osjeća neku vrstu frustracije ili nemogućnosti da postigne neku razinu aspiracije, jer u njemu nije kadar zadovoljiti svoja očekivanja ili ostvariti ulogu koju želi. Taj osjećaj frustracije i uskraćenosti, bez obzira na uzrok, motivira migraciju, a postojanje neke objektivne prilike omogućuje mu da je ostvari. Zbog toga imigranti također teže razvijanju očekivanja u pogledu svoje uloge u novoj sredini.

Kod migranata javlja se potreba da se potvrdi kao ličnost i da bude opažen. Potreba da se bude opažen nije isključivo stvar vizualnosti. Ona se proteže na opću potrebu da našu prisutnost odobri ili potvrdi drugi, na potrebu da naša cjelokupna egzistencija bude priznata, zapravo, na potrebu, da budemo voljeni. Otuda ljudi koji ne mogu da održe osjećaj vlastitog identiteta ili, kao Kafkin molitelj, nisu do dna duše uvjereni da su živi, osjećaju da su stvarno živi samo kad su takvi doživljeni od drugih.³³ Osjećaj »razlomljenog« identiteta često nastaje zbog toga što je osoba kulturno vezana sa starom sredinom a funkcionalno s novom. Tako se često razvija konflikt s okolinom, ako ne na vanjskom manifestnom planu, a ono na unutrašnjem, psihičkom. Bacon³⁴ smatra da percepcija okoline u strukturalnom planu migracija ima važan utjecaj.

Psihologija migrantskih skupina koja se zasniva na kolektivnoj psihi i stvaranju kolektivne svijesti važna je u izučavanju adaptacijskih i akulturacijskih procesa. Potvrđivanje kolektivnog »super-ega« važno je osobito u prvim godinama stvaranja migracijskog statusa i borbe za identitet. Poseban je problem ruralnih migranata³⁵ prilikom dolaska u grad. Pokazuje se da emigrantska psihoza najčešće izbija prvih godina dolaska u novu sredinu, dakle, u vrijeme kad su

³¹ H. J. Hoffmann-Nowotny: Migration — ein Beitrag zu einer Soziologischen Erkennung, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1970.

³² S. N. Eisenstadt, op. cit.

³³ R. D. Laing: Podijeljeno ja: Politika doživljaja, Nolit, Beograd, 1977, str. 115.

³⁴ L. Bacon: »Poverty Among Interregional Rural-to-Urban Migrants«, *Rural Sociology*, 36, 1971, str. 125—140.

³⁵ A. Levesque: Le Problème Psychologique des Migrations Rurales, Association Nationale des Migrations Rurales, Paris, 1958.

akulturacijski zahtjevi najveći. Osjećaj odbačenosti i proganjanja izazvan je položajem stranca u novoj sredini. Ili kako Kecmanović kaže: »Uopšte uzevši može se reći da je nalaz o predominantnosti paranoidnih manifestacija među duševno poremećenim imigrantima 'opšte mjesto' znatnog broja dosadašnjih istraživanja prirode duševnih poremećaja ekonomskih emigranata.«³⁶

Osjećaj proganjanja i ugroženosti, te često nemogućnost da se ostvare ciljevi zadani prije odlaska u novu sredinu izazivaju i manifestno ponašanje migranta, često strano i neprihvaćeno od nove sredine. Takva ponašanja, posebice ako su patološka i kriminogena bila su često u centru interesa istraživača.³⁷

Okupljanje ljudi ima veliko značenje u društvenom životu svake zajednice. Na mjestu okupljanja razmjenjuju se informacije, tu se zabavlja, upoznaje, zaljubljuje. Posebnu značajku u psihičkom životu svakoga pojedinog pripadnika određene zajednice na njegovo simboličko vezivanje ima stvaranje grupnog Mi-identiteta. Usko vezano uz problem identifikacije okupljanje jest ciljna vrijednosna orijentacija grupe, koja se determinira s interesima pojedinca i grupe te stvara posebni socijalni i kulturni okoliš i utječe na ponašanje grupe i pojedinca... Rušenjem starih (tradicionalnih) oblika okupljanja ruši se i cijeli tradicionalni društveni okoliš, dolazi do preobrazbe sistema vrednota uvođenjem novih i napuštanjem starih, stvara se posebna subkultura, različita i nedefinirana, bez čvrsto izgrađenih kriterija, promjenljiva i nestalna. Kriteriji pojedinca postaju zarade i status, koji se često zbog nepostignuća kompenziraju 'lažnom slikom o novom raju'. Zbog sukobljavanja principa i želja s realnošću dolazi do deregulacije i dezorijentacije pojedinca koji gubi emotivnu vezu s izvornim socijalnim okolišem i traži zamjenu u oblicima saobraćanja ili potpunoj izolaciji, posebice ako nije spreman da se akomodira u novi okoliš.³⁸

Iz kulturnog jaza, koji se povećava u tržišnoj ekonomiji, često se javljaju militantna ponašanja. Posebno se to reflektira na razini aktivnosti pojedine grupe, od povećanja kohezije i grupne solidarnosti do nastojanja pojedinca da napusti vlastitu grupu kidanjem vlastitog identiteta s njome. Otuda i pitanje na koji način zadržati kulturni identitet, a da se ne naruši međugrupna snošljivost, nego da se razina tolerancije poveća i stvori nova kvaliteta u zajedničkom življenju. Rješenje, svakako, nije potpuno utapanje (enkulturacija) manje skupine u veću ali ni stroga bipolarizacija i odvajanje.³⁹

Akulturacijska situacija migrantskih grupa i adaptacijski proces pojedinaca bili su u žiži interesa mnogih istraživača.⁴⁰ Po Mangalamu⁴¹ migracija je zapravo čisto područje za onoga koji želi fenomen promatrati s bihevorijske točke gledišta s naglaskom na kulturni i društveni sistem.

³⁶ D. Kecmanović: Socijalna psihijatrija sa psihijatrijskom sociologijom, Svjetlost, Sarajevo, 1978, str. 189.

³⁷ B. Di Tullio: »Emigrazione e criminalità«, *Redenzione umana*, 55, 1966, str. 251—258.

J. B. Calhoun: »Population Density and Social Pathology«, *Scientific American*, February, 1962, str. 13—146.

³⁸ P. Janjić: »Teorijske napomene o okupljanju naših radnika u zemljama Zapadne Evrope«, *Migracije*, 6/7, 1980, str. 151—156.

³⁹ P. Janjić: »Grupno ponašanje i aktivnost stranih radnika u Zapadnoj Evropi«, *Migracije*, 11, 1980, str. 271—273.

⁴⁰ C. Francia: *Il fenomeno migratorio in Italia: Le migrazioni interne e il processo di integrazione socio-culturale*, Ente Italiano di Servizio Sociale, Roma, 1967.

R. V. Kemper: »El estudio antropológico de la migración a las ciudades en América Latina«, *América Indígena*, 33, broj 3, 1970, str. 609—633.

G. N. Ramu: »Migration, Acculturation and Social Mobility Among the Untouchable Gold Miners in South India: A Case Study«, *Human Organization*, 2, 1971, str. 170—178.

A. Simmons: *The Emergence of Planning Orientations in a Modernizing Community: Migration, Adaptation and Family Planning in Highland Columbia*, Cornell University, Latin America Studies Program, Dissertation Series, Ithaca (N. Y.), 15, 1970.

⁴¹ J. J. Mangalm: *Human Migration. A Guide to Migration Literature in English: 1955—1962*, University of Kentucky Press, Lexington, 1968.

Posljedica migriranja i povratni tokovi migracija

Migracijski tokovi mijenjaju se s vremenom kao što se mijenja i struktura migranata i oblici migracije. Böhning⁴² govori o »sazrijevanju« migracije koja prolazi četiri stadija:

U prvom stadiju migracija je malobrojna i čine je obično mladi neoženjeni muškarci.

U drugom stadiju migracijski tok pomalo stari. Spolna struktura ostaje nepromijenjena, ali struktura po bračnom stanju sve više sliča stanovništvu koje ne migrira (osim što oženjene radnike ne prate supruge i djeca).

U trećem stadiju u zemlji (području) imigracije migracijski tok i dalje stari. Nastaju promjene u spolnoj strukturi u korist žena, jer oženjeni radnici dovode svoje supruge. Stabilan omjer ekonomski aktivnih i neaktivnih migranata opada, mlađa se djeca priključuju roditeljima.

Četvrti stadij zrele migracije obilježava duži boravak i sve češće spajanje obitelji. Posljedica takve migracije jest gubitak stanovništva u emigracijskoj regiji, a porast stanovništva u imigracijskoj. Po Koppelu⁴³ taj će:

1. gubitak stanovništva (pripisan emigraciji) biti usko povezan s niskom centralnošću naselja i visokom diferencijacijom struktura (unutar naselja, kao lokalne društvene zajednice);
2. a porast stanovništva (pripisan imigraciji) biti pozitivno povezan s visokom centralnošću i niskom diferencijacijom struktura,

Emigracijske lokalne zajednice (gubitak stanovništva) Koppel naziva »reaktivnim socijalnim subsistemima«. Oni u procesima tehnološke promjene (u poljoprivredi) i institucionalne promjene (u naselju) pokazuju slijedeće značajke:

1. zaoštavanje granica prema vanjskom svijetu (*sharper boundary delineation*);
2. porast unutrašnje kohezije i jedinstvenosti stavova pripadnika zajednice;
3. čvrsto povezivanje sektora djelatnosti;
4. ortodoksiju, »dramatiziranje« situacije u porastu;
5. precizne kalkulacije putova skupnog progressa;
6. porast solidarnosti izrazito neprijateljski prema vani.

Zbog promjena na tržištu (porast troškova i pad zarade, nezaposlenost) ili zbog zasićenosti na tržištu rada i pritiska na novodošlu radnu snagu može doći do povećanja povratnih tokova migranata. Visoke stope povratnih tokova mogu također značiti da spontani samoispravljujući (*selfcorrecting*) faktori djeluju na migratorni proces tako da njihov neto rezultat ne šteti ni gradovima (mjestu rada) kao cjelini ni pojedinim migrantima koji borave u njima.⁴⁴

Cerase⁴⁵ navodi četiri tipa povratka: neuspješni, konzervativni, inovacijski i mirovinski. Povratak zbog neuspjeha povezan je sa stupnjem ostvarenja očeki-

⁴² W. R. Böhning: »Ekonomske učinci zapošljavanja stranih radnika s osobitim osvrtom na tržište rada zapadnoevropskih postindustrijskih zemalja«, *Rasprave o migracijama*, 3/4, Zagreb, 1974.

⁴³ B. Koppel: »Toward Sociogenic Migration Theory«, *International Migration Review*, 2, 1976, str. 233—248.

⁴⁴ S. Goldstein: »Research Priorities and Data Needs for Establishing and Evaluating Population Redistribution Policies«, United Nations (UNFPA) Workshop on Population Distribution Policies in Development Planning, Bangkok, 1979.

⁴⁵ F. P. Cerase: *L' emigrazione di ritorno innovazione o reazione?*, Facoltà di Scienze Statistiche Demografiche e Attuariali, Università di Roma, Roma, 1971.

vanoga i stupnjem adaptacije,⁴⁶ te mogućnošću dobivanja zaposlenja ili očekivanja zaposlenja. Konzervativni povratak vezan je za trošenje zarade stečene u mjestu rada, kad se ostvare primarno zadani ciljevi. Inovacijski povratak jest kad migrant stečena iskustva i zaradu u mjestu rada koristi za novu aktivnost ili poboljšanje stare aktivnosti (djelatnosti) u mjestu (kraju) iz kojega je išao na rad i u koji se vraća. Mirovinski povratak jest kad se čovjek po završetku svoje aktivne dobi vraća u kraj odakle je otišao.

U analizi povratnih tokova sa stanovišta emigracijskog područja bitno je promatrati koliko su zastupljeni produktivni, inovacijski slojevi, a koliko ostali neproduktivni slojevi. Produktivni slojevi s novostečenim iskustvom mogli bi pozitivno djelovati u smjeru napretka emigracijske regije, dok bi ostali povratni slojevi mogli djelovati stagnacijski ili čak destimulacijski. U kalkulaciju treba uzeti u obzir koliko su migranti u migraciji potrošili radno aktivnog vremena i koliko još mogu biti aktivni u mjestu povratka, te koliko njihov stečeni imetak može biti simulans za razvitak emigrantskog područja.

Zaključak

Problemu proučavanja migracije pristupa se sa stanovišta različitih značnosti. To proučavanje uglavnom je samo segmentarno i mikroanalitično, te rijetko ulazi u genezu samoga problema. Stoga je sve potrebnije sistematizirati dosadašnje spoznaje o tom problemu.

Sintetički pristup proučavanju migracije zahtijevao bi njezinu povijesnu analizu, a isto tako i precizniju analizu sadašnjih globalnih proučavanja. Migracija, kao i svaki drugi socijalni proces, ima svoju genezu s uzrocima i posljedicama, te svoje specifičnosti prema prostoru i vremenu zbivanja.

Disproporcija koju je, s jedne strane, izazvala nagla industrijalizacija, koncentracija kapitala i tehnološki rast, a s druge strane, raspad tradicionalnih ekonomija, aktualizira Marxovu misao izrečenu u *Kapitalu* da »svaki posebni historijski način proizvodnje ima svoje posebno historijski važeće zakone stanovništva.«⁴⁷ Ta bi se misao mogla donekle parafrazirati pa bih rekao da svaki posebni historijski način proizvodnje ima svoje posebne historijski važeće zakone kretanja stanovništva.

Dosadašnja izučavanja migracija uglavnom su se svodila na mikroanalizu pojedinačnih migracijskih tokova, te su se kao takva pokazala nedostatnima. U suvremenom svijetu migracija je kao proces vrlo izražena, pa se zbog toga i nameće zahtjev za genetičkim i sintetičkim pristupom u njezinu proučavanju, ne samo zbog boljeg upoznavanja njezine unutrašnje biti nego i zbog boljeg upoznavanja socijalnih promjena koje ona izaziva.

⁴⁶ B. G. Zimmer: »Migration and Changes in Occupational Compositions«, *International Migration Review*, 4, 1973, str. 437—447.

⁴⁷ K. Marx: *Kapital*, BIGZ, Beograd, 1973, str. 558.

THE THEORETICAL ASPECTS OF MIGRATION STUDIES: A CRITICAL REVIEW OF LITERATURE

SUMMARY

The spatial mobility of the population has been in the focus of many sciences and is unavoidable in studies of both micro- and macro-social development of a society. What counts in studies of this problem is the relationship between man and space, which in its essence is a *process* leaving not only traces of man's activities in space, but also influencing the formation of social structures and the way these act. Through its trends and influence, it is a reflection of social development.

The liberal theory of migration is expressed through comparative static which denotes the marginal theory of production. The traditional push-and-pull model (Lee) was created under its influence. On a macro-plan, the model is not sufficiently applicative and explanatory. Other authors have dealt with the stability of migratory flows applying the Markov Chains (Rogers), or with the lucrativeness of migration applying the analysis of expenses and gains (Sjaastad, Schultz). A problem in this connection is the selection of the factors to be applied.

Nicholson and Eisenstadt have considered the problem of making the decision to migrate. Wolpert has examined the problem of »place utility« from a behaviouristic standpoint. Hoffman-Nowotny believes that a migratory situation incites structural tension, and has worked out a concept of individual and group anomie.

Due to the complexity of the problems of migration and the presence of migration and its importance in studying social trends in our contemporary world, the need arises for the synthetization of knowledge gained hitherto and the creation of a comprehensive, historically founded theory.